

А. А. Жэлуновіч,

*кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
загадчык кафедры рускай мовы
як замежнай Беларускага дзяржаўнага
ўніверсітэта культуры і мастацтваў*

В. В. Шунейка,

*старшы выкладчык кафедры беларускай
філалогіі і сусветнай літаратуры
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
культуры і мастацтваў*

АДПАВЕДНАСЦЬ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ ТЭРМІНАЎ Ў БЕЛАРУСКА-РУСКІМ НАВУКОВЫМ ПОЛІ

Фарміраванне беларускай тэрміналогіі адбывалася ў працэсе развіцця пэўных галін навукі і ўласна тэрміналагічнай работы. Як і ўся лексіка беларускай мовы, нацыянальная тэрміналогія прайшла доўгі шлях гістарычнага развіцця.

Да першых спроб беларускай тэрмінатворчай працы ў пачатку ХХ ст. адносяцца граматычная тэрміналогія ў падручніку Б. Тарашкевіча «Беларуская граматыка для школ» (1918), слоўнік літаратурных тэрмінаў у кнізе М. Гарэцкага «Гісторыя беларускае літаратуры» (1920), распрацоўка Беларускай вайскавай камісіяй ваеннай тэрміналогіі ў брашурах «Вайсковая стылістыка» (1919), укладанне камісіяй Мінскага педагагічнага інстытута «Арыфметычнай тэрміналогіі» (1921) і інш. [1, с. 86].

Стварэнне і ўпарадкаванне беларускай навуковай тэрміналогіі працягваецца па сённяшні дзень. З гэтай мэтай Тэрміналагічнай камісіяй НАН Беларусі распрацоўваецца і выдаецца «Тэрміналагічны зборнік», які складаецца з 3 раздзелаў: «Актуальныя пытанні ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі», «Крыніцы вывучэння беларускай тэрміналогіі», «Тэрмінаграфія».

Раздзел «Актуальныя пытанні ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі» ўключае навуковыя артыкулы па пытаннях сучаснай лінгвістычнай, геалагічнай, музычнай і інш. тэрміналогіі.

У раздзеле «Крыніцы вывучэння беларускай тэрміналогіі» прыводзіцца дастаткова поўны спіс літаратуры для вывучэння тэрміналогіі пэўнай галіны навукі.

Раздзел «Тэрмінаграфія» змяшчае тэрміны з розных галін ведаў (біялогія, глебазнаўства, ветэрынарыя і інш.). Для зручнасці

карыстання тэрміны падаюцца ў выглядзе беларуска-рускага і руска-беларускага слоўніка. Лексікаграфічны матэрыял для слоўніка ўзяты з навуковых публікацый.

Працэс упарадкавання навуковай тэрміналогіі ўключае два асноўныя аспекты: сістэматызацыю і ўдакладненне навуковых паняццяў і тэрмінаў (спецыяльна-навуковае, змястоўнае ўпарадкаванне) і сістэматызацыю іх моўнага афармлення (лінгвістычнае ўпарадкаванне).

Ва ўмовах актыўнага развіцця сучаснай беларускай навукі перад спецыялістамі паўстае сур'ёзная праблема ўпарадкавання ўсяго масіву тэрміналогіі. І ў гэтым выпадку на першы план высоўваецца такі важны аспект, як нарматыўнасць. Тэрміналогія, займаючы ў спецыяльных мовах цэнтральнае месца, валодае пэўнай самастойнасцю фарміравання і развіцця. Адсюль непазбежна выцякае і некаторая самастойнасць лінгвістычнага крытэрыя ацэнкі тэрміна і, у прыватнасці, яго нарматыўнай ацэнкі.

Як вядома, лінгвістычная нарматыўнасць – гэта правільнасць утварэння і выкарыстання тэрміна. Норма ў тэрміналогіі павінна не супярэчыць, а адпавядаць нормам агульналітаратурнай мовы. У той жа час існуюць і асаблівыя патрабаванні, якія прад'яўляюцца да тэрміна. Гэта – сістэмнасць тэрміналогіі, незалежнасць тэрміна ад кантэксту, лаканічнасць тэрміна, яго абсалютная і адносная адназначнасць, прастата і зразумеласць, ступень прымянення тэрміна.

Аднак у практыцы тэрмінаўжывання і фарміравання тэрміналагічных сістэм назіраюцца парушэнні сфармуляваных прымет. Так, ужыванне некаторых тэрмінаў у беларускім і рускім мовазнаўстве выразна ілюструе актуальнасць вышэйназванага тэзіса, напрыклад:

1) *бел. перыфраза* – рус. *перифраза* / *перифраз*

«Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» (1990) падае толькі лексему *перыфраза* (грэч. *peri* – вакол, *phraso* – гавару) – семантычна непадзельны апісальны выраз, з дапамогай якога перадаецца сэнс другога слова або выразу. П. ствараюцца ў працэсе маўлення, у час мастацкага апісання і не з'яўляюцца моўнымі адзінкамі. Яны не толькі называюць з'явы рэчаіснасці, але і даюць ім неабходную характарыстыку [9, с. 100]. Менавіта такую словаформу выкарыстоўвае і вядомая даследчыца гэтай моўнай з'явы Г. М. Малажай у дапаможніку «Сучасная беларуская мова: Слова. Перыфраза. Фразеалагізм» (1992) [3].

У рускім мовазнаўстве ў «Словаре-справочнике лингвистических терминов» ужываюцца абедзве формы тэрміна *перифраза* /

перифраз з падобным значэннем [5, с. 283], і там жа знаходзім спасылку на варыятыўныя формы *парафраза / парафраз* [5, с. 271]. Думаецца, такая збытکوўнасць варыянтаў аднаго тэрміна не зусім апраўдана, бо варыятыўнасць супярэчыць аднаму з патрабаванняў пабудовы тэрмінасістэмы – дакладнасці.

2) *бел. эмацыянальны / эмацыйны – рус. эмоциональный*

«Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» (1990) падае толькі лексему *эмацыянальны* (ад фр. *emotion* < лац. *emovere* – узбуджаць, хваляваць) са значэннем ‘які адносіцца да выражэння пачуццяў, настрою, душэўнага хвалявання (радасці, страху, гневу)’ [9, с. 174].

Словаформа *эмацыйны* ў апошнія дзесяцігоддзі актыўна ўжываецца ў беларускім мовазнаўстве, але не фіксуецца ні ў «Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў» (1990) [9], ні ў «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (2002) [10]. Аднак відавочна, што гэтая лексема ўтворана па той жа прадуктыўнай словаўтваральнай мадэлі, як і *прафесійны* (параўн. *эмацыянальны – эмацыйны, прафесіянальны – прафесійны*).

Тэрмін *эмоциональный* мае аналагічнае значэнне і падаецца без варыянтаў у рускай лінгвістыцы.

У навуковых работах па тэрміналогіі выдзяляюцца прагматычныя патрабаванні, сярод якіх варта асобна вылучыць укараненне і сучаснасць тэрміна. Менавіта сэнс названых патрабаванняў падштурхоўвае да выбару адзінай формы тэрміна *эмацыйны*, які ў большай ступені адпавядае сучасным тэндэнцыям развіцця беларускага навуковага маўлення.

Не менш цікавай з’явай з’яўляецца функцыянаванне тэрмінаў *бел. пілотны / пілатажны – рус. пилотный / пилотажный*. У адпаведнасці з лексіка-граматычнай класіфікацыяй словы *пілотны / пілатажны* з’яўляюцца паронімамі. Яны належаць да адной часціны мовы (прыметніка), аднакарэнныя, маюць блізкае гучанне, але розныя па лексічным значэнні. Каб больш дакладна размежаваць функцыянальнае поле гэтых паронімаў, трэба пачаць з дэфініцыі зыходнага назоўніка *пілот*. Ёсць некалькі меркаванняў наконт паходжання слова *пілот*. Лічыцца, што яно запазычана з французскай мовы ў XX ст. у сувязі з развіццём авіяцыі, дзе першаснае значэнне слова *pilote* – «лоцман». Адзначым, што паралельна з замежным словам *пілот* у мове існуе ўтворанае на рускай аснове слова *лётчык*, прыдуманнае паэтам В. Хлебніковым [8].

Як паказаў параўнальны аналіз рускіх і беларускіх слоўнікаў, лексема *пілот* утрымлівае аднолькавае значэнне: [*пилот*] м. 1) Летчик, специалист по управлению самолетом или другим

летательным аппаратом. 2) Спортсмен, управляющий бобом, малолитражным гоночным автомобилем [6].

Значэнне і рускай, і беларускай лексем *пілатаж* супадае толькі часткова: рус. *пилотаж* **I м.** Искусство управления летательным аппаратом в горизонтальной, вертикальной и наклонной плоскости с целью выполнения фигур в воздухе. **II м.** Предварительное исследование, имеющее своей целью опробование методики, выяснение особенностей изучаемого объекта [7]; бел. *пілатаж* – майстэрства манеўравання лятальным апаратам пры выкананні авіяцыйных фігур ||прым. *пілатажны* [10, с. 476].

Зафіксаваныя ў беларускім слоўніку прыметнікі *пілатажны* і *пілоцкі* падаюцца ў слоўнікавых артыкулах да адпаведных назоўнікаў *пілот* і *пілатаж* без тлумачэння. У розных рускіх лексіграфічных крыніцах прыметнікі *пилотный* і *пилотажный* маюць самастойныя слоўнікавыя артыкулы: рус. *пилотный* – **пило/тный** -ая, -ое. **Книжн.** Пробный, экспериментальный. **П. номер новой газеты. П-ые исследования** пилотажный [< фр. Pilotage – маневрирование самолета] – экспериментальный, опытный; образцово-показательный. **Син.** – **пилотный** [2]. Заўважым, што прыведзеныя азначэнні рускіх прыметнікаў *пилотный* і *пилотажный* у асобных слоўнікавых артыкулах фіксуюцца як сінонімы. Магчыма, гэта не зусім апраўдана, таму што згодна з патрабаваннямі, пра якія разважалася вышэй, тэрміны не павінны быць полісемічнымі і ўступаць у сінанімічныя адносіны.

Як паказвае сучасная моўная практыка, кожны з названых прыметнікаў-тэрмінаў мае аднолькавае поле лексічнай спалучальнасці і ў рускай, і ў беларускай мовах: рус. *Пилотажное исследование* – пробно-поисковый тип исследования, которое проводится до основного и является его упрощенной формой. В социальной психологии *пилотажное исследование* (рабочий термин «зондаж») применяется для установления необходимого объема выборки, уточнения содержания и числа вопросов анкеты, времени опроса и др.; в тестологии *пилотажное исследование* (рабочий термин – «претест») служит средством выявления некоторых стандартов основного теста. *Пилотажное исследование* – важнейшая часть в планировании любого экспериментально-психологического исследования: оно обеспечивает определение главного направления, принципов организации и методов основного исследования, уточняет наиболее важные гипотезы. В отечественной психологии более употребительным является термин «поисковый эксперимент» [4]. **Проект опытный** –

(*пилотный*) проект, реализуемый в экспериментальном или демонстрационном режиме [11].

Сучасныя беларускамоўныя СМІ ўжываюць пераважна прыметнік *пілатажны*, утвораны ад назоўніка *пілатаж*, значэнне якога кадэфікавана беларускімі слоўнікамі, напр.: *3 ліпеня ў небе над Мінскам гледачы ўбачаць баявыя верталёты Мі-8 і Мі-24, знішчальнікі МіГ-29, штурмавікі Су-25, ваенна-транспартныя самалёты Іл-76 і Ан-26, а таксама пілатажную групу...; ... пераможцам рэспубліканскіх спаборніцтваў у класе пілатажных мадэляў; ... выводзіцца пілатажна-навігацыйная інфармацыя і даныя бартавых сістэм.*

У айчынай моўнай практыцы замацавалася ўстойлівае выкарыстанне моднага на сённяшні дзень слова *пілотны* са значэннем ‘першасны, эксперыментальны, пробны’, напр.: *Пілотны рэпетыцыйны выпуск; Бібліяграфія: (пілотны тыраж. аўтар Піскуноў, Ф. А. | заглавак Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка; пілотны праект / Сайт газеты «Настаўніцкая газета»; у 2006 годзе будзе рэалізаваны пілотны праект па будаўніцтве сямейных дамоў для дзяцей-сірот.*

Аналіз разгледжаных рускіх і беларускіх моўных прыкладаў дае падставы для наступных высноў: 1) у рускім тэрміналагічным полі існуе раўнапраўнае функцыянаванне тэрмінаў *пилотный / пилотажный* з сінанімічным значэннем, замацаваным у энцыклапедычных і лінгвістычных слоўніках; 2) у практыцы беларускага маўлення назіраецца пэўнае размежаванне лексічнай спалучальнасці слоў *пилотны / пилотажны*, але да гэтага часу не вызначаны і не зафіксаваны іх дэфініцыі ў лексікаграфічных даведніках.

Такім чынам, мы бачым, што станаўленне і ўпарадкаванне тэрмінасістэмы – незавершаны працэс, які патрабуе пільнай увагі лексікаграфістаў і спецыялістаў розных галін навукі.

1. Беларуская мова: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : Беларус. энцыкл., 1994. – 655 с.

2. Комлев, Н. Г. Словарь иностранных слов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/dic_fwords/ – Дата доступа: 12.05.2014.

3. Малажай, Г. М. Сучасная беларуская мова: Слова. Перыфраза. Фразеалагізм: вучэб. дапам. / Г. М. Малажай. – Мінск : Выш. шк., 1992. – 238 с.

4. Психологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=657>. – Дата доступа: 12.05.2014.
5. Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей. / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.
6. Современный толковый словарь русского языка Т. Ф. Ефремовой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovo.ru/index.php?ID=147624&pg=82&w=%CF%C8%CB%CE%D2&s=%CF&a=> – Дата доступа: 12.05.2014.
7. Современный толковый словарь русского языка Т. Ф. Ефремовой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/213673/%D0%BF%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%B6> – Дата доступа: 12.05.2014.
8. Современный толковый словарь русского языка Т. Ф. Ефремовой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://enc-dic.com/prof/Pilot-289/> – Дата доступа: 12.05.2014.
9. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск : Беларус. энцыкл., 2002. – 784 с.
11. Толковый словарь «Инновационная деятельность». Термины инновационного менеджмента и смежных областей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://innovative_activities.academic.ru/447 – Дата доступа: 12.05.2014.